PERSPECTIVE CLASICE ŞI MODERNE ÎN STUDIUL ISTORIEI LIMBII, DIALECTOLOGIEI, ONOMASTICII ŞI SOCIOLINGVISTICII

CZU:811.135.1’282.2
https://doi.org/10.52505/filomod.2022.16.14

ASPECTE ALE LITERARIZĂRII TEXTELOR DIALECTALE MOLDOVENEŞTI

Vasile PAVEL

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6560-6642
Institutul de Filologie Română „Bogdan Petriceicu-Hasdeu”, Chişinău

Liliana POPOVSCHI

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7032-142X
Institutul de Filologie Română „Bogdan Petriceicu-Hasdeu”, Chişinău

Aspects of the Literarization of Moldavian Dialectal Texts

Abstract. *Given the importance of dialectal texts both for research in the field of linguistics and for those in other branches of science, it is useful to render them not only in phonetic transcription, but also in literarized form, close to the literary one. This way of presentation makes them accessible to nonspecialists as well. Literarization involves giving up dialectal peculiarities typical of more or less extensive geographical areas, due to regular sound changes, but keeping those that individualize the local idioms at phonetic, morphological and lexical level. The main solution for overcoming the difficulties of understanding the texts is glossing specific dialectal elements.*

Keywords**:** *dialectal texts, literarization, phonetic transcription, transposition, sound laws, dialectal peculiarities, glossing.*

Rezumat. *Având în vedere importanţa textelor dialectale atât pentru cercetările din domeniul lingvisticii, cât şi pentru cele din alte ramuri ale ştiinţei, este utilă redarea lor nu doar în transcriere fonetică, ci și în formă literarizată, apropiată de cea literară. Această modalitate de prezentare le face accesibile și nespecialiștilor. Literarizarea presupune renunțarea la particularitățile dialectale tipice unor arii geografice mai mult sau mai puțin întinse, datorate unor schimbări fonetice regulate, dar păstrarea celor ce individualizează graiurile locale la nivel fonetic, morfologic și lexical. Principala soluție pentru depășirea dificultăților de înțelegere a textelor este glosarea elementelor dialectale specifice.*

***Cuvinte-cheie*:** *texte dialectale*, *literarizare*, *transcriere fonetică*, *transpunere*, *legi fonetice*, *particularități dialectale*, *glosare*.

Despre valoarea inestimabilă a textelor dialectale şi despre importanţa lor atât pentru cercetările din domeniul lingvisticii, cât şi pentru cele din alte ramuri ale ştiinţei s-a menţionat în repetate rânduri. Totuşi transcrierea lor cu ajutorul unui alfabet special, fonetic, de altfel extrem de necesară pentru a reflecta cât mai fidel pronunţia din graiuri, constituie un obstacol greu de surmontat de către nespecialişti. De aceea considerăm utilă redarea lor nu doar în transcriere fonetică, ci și în formă literarizată. Recurgem astfel la o inovație a dialectologiei românești, aplicată în două lucrări de dată recentă: Maria Marin, Marilena Tiugan, *„Harta sonoră" a graiurilor şi dialectelor limbii române* (2014), Maria Marin, Carmen-Ioana Radu, Daniela Răuţu, Marilena Tiugan, *„Harta sonoră" a graiurilor dacoromâne vorbite în afara graniţelor României* (2016).

Inițial, transpunerea cuvintelor depistate în graiuri într-o formă cât mai apropiată de cea literară i-a preocupat pe etimologiști, lexicologi și lexicografi. Problema transcrierii literarizate, în corelație cu cea a transcrierii literalizate, a fost abordată din perspectiva etimologizării exacte a formelor dialectale și a prezentării lor lexicografice de către Andrei Avram și Ion Mării. Cei doi cunoscuți lingviști români au viziuni similare asupra procedeului în cauză. În opinia lui Andrei Avram literarizarea reprezintă „eliminarea particularităților corespunzătoare legilor fonetice proprii anumitor graiuri" (Avram, 1997, p. 20), iar la forma dorită se ajunge „luându-se în considerare corespondențele fonetice stabilite de fonetica istorică și utilizându-se numai mijloacele oferite de ortografie" (*idem*, 2014, p. 7). Totodată, pentru a evita erorile de transcriere e necesară „observarea unor relații altele decât cele privitoare la structura fonetică", în primul rând relația cu obiectul desemnat (*idem*, 1997, p. 21). Utilizând terminologia lui Ion Mării, am putea defini literarizarea drept tip superior de fonematizare şi procedeu de interpretare lexicală formală, drept o transcriere dintr-un alfabet special (= fonetic) într-un alfabet obișnuit (= fonematic), operație în care fonetismele dialectale sunt înlocuite prin fonetismele literare corespunzătoare, substituția realizându-se, „în exclusivitate, de pe poziția „foneticii istorice (evolutive)" (Mării, 2004, p. 71-73).

Aşadar, literarizarea vizează latura fonetică a cuvintelor și implică o interpretare fonematică și lexicală, bazată pe cunoștințele cu privire la legile fonetice, la repartiția geografică a diverselor particularități fonetice dialectale și la lexicul dialectal.

Cercetătoarea Maria Marin ne atrage, însă, atenţia asupra faptului că literarizarea textelor dialectale se deosebeşte de cea a formelor luate aparte

și ridică probleme suplimentare, legate de necesitatea păstrării unui anumit grad de autenticitate a vorbirii populare locale, pe de o parte, și a depășirii dificultăților de înțelegere a textelor, datorate menținerii unor trăsături fonetice, morfologice și lexicale specifice, pe de altă parte (Marin, 2017, p. 223-224).

După cum se menționează în *Introducerea* la lucrarea *„Harta sonoră" a graiurilor dacoromâne vorbite în afara graniţelor României* (Marin *et al*., 2016, p. 13-14), literarizarea textelor dialectale nu este o simplă „traducere" a lor în limba română standard. Ea presupune renunțarea la particularitățile dialectale „previzibile", dintre care unele ar genera ambiguități morfologice, dar păstrarea celor ce individualizează graiurile ilustrate prin mostrele de vorbire autentică, înregistrate în timpul anchetelor de teren, astfel încât cititorul neavizat sau cel care nu consultă varianta transcrisă fonetic să-și poată forma o imagine despre idiomul informatorilor.

Având în vedere cele expuse mai sus, considerăm că din varianta litararizată a textelor dialectale trebuie eliminate particularităţile tipice subdialectului moldovean în general sau unor arii mai mult sau mai puțin întinse care au apărut ca rezultat al unor schimbări fonetice cu caracter de lege, iar pentru a reflecta individualitatea fiecărui grai se impune păstrarea unor trăsături specifice, în special morfologice și lexicale, dar și a celor fonetice care nu se încadrează în lista corespondenţelor regulate.

Întrucât „literarizarea nu poate fi unitar și corect realizată decât pe baza unor norme clare, explicit formulate" (Mării, 2004, p. 74), enumerăm particularitățile dialectale care urmează a fi eliminate și care urmează a fi păstrate.

La nivel fonetic se renunță la trăsăturile caracteristice graiurilor moldovenești, cum ar fi:

– închiderea/ deschiderea unor vocale: *bă**s**ma* → *b**a**sma*[1], *b**a**rbat* → *bă**r**bat*, *cîn**i**pâ* → *câne**ă***, *frat**i*** → *frat**e***, *f**i**côr* → *f**e**cior*, *ŝup**a**că* → *ciup**e**că*, *bă**i̯**et* → *bă**i**at*;

– unele diftongări/ monoftongări: ***i̯**esti* → ***e**ste*, *m**e*** → *m**ea***, *spun**e**m* → *spun**ea**m*;

– palatalizarea unor serii de consoane (labiale, dentale, alveolare): ***k̓**ept* → ***p**iept*, ***g̓**íni* → ***b**ine*, ***n̓é**rcur*^{i} → ***m**iercuri*, ***ŝ**er* → ***f**ier*, ***ẑ**in* → ***v**in*, ***h̓**er* → ***f**ier*, ***y**in* → ***v**in*; *s-o* ***t'**erminat* → *s-o* ***t**erminat*, *í**n̓**imă* → *i**n**imă*, *cu**l̓i̯**es* → *cu**l**es*, *cup**t̓i̯ór***^{i} → *cup**t**or***;

– transformarea (medio)palatalelor (k̓, g̓) în prepalatale (t', d', ĉ, ĝ): *uret'i* → *ure**ch**e, und'ii* → *un**gh**ie*, *oĉilar*^{i} → *o**ch**elari*;

– fricativizarea africatelor: ***ŝ**inŝ* → ***c**inci*, ***ẑ**eme* → ***g**eme*;

– africata dentală sonoră *ḑ*: *ore**ḑ*** → *ore**z***, *lucré**ḑ*** → *lucre**z***;

[1] Înainte de săgeată este prezentată forma transcrisă fonetic, după săgeată – forma literarizată.

– *ĝ* inițial urmat de *o*, *u*: ***ĝ**os* → ***j**os, **ĝ**ucînd* → ***j**ucând*;

– caracterul dur al consoanelor s, z, ș, j, ț, ḑ, al labialelor și al vibrantei r care influențează timbrul vocalelor următoare și reduce diftongul *ea* la *a*: *ț**ă**s* → *ț**e**s*, *ḑî**c*** → *z**i**c*, *ș**î*** → *ș**i***, *s**a**râ* → *s**ea**ră*, *m**ă**rg* → *m**e**rg*, *str**î**c* → *str**i**c*, *alb**a**ță* → *alb**ea**ță*, *moldov**a**n* → *moldov**ea**n*;

– nuanțe vocalice și consonantice intermediare: *t**a**/**o**ḱești* → *t**o**pește*, *su**ł**/**l*** → *su**l***, *parę́**t′**/**ḱ**i* → *pere**ch**e*.

Renunțarea la aceste fonetisme regionale permite evitarea unor ambiguități morfologice. Ne referim la unele dintre acestea în continuare.

După cum se știe, caracterul dur al unor consoane duce la slăbirea sau chiar la neutralizarea opoziției dintre diferite forme gramaticale în graiuri. În varianta literarizată (re)apar diferențele de număr, caz, persoană:

1) substantivele și adjectivele masculine vor fi transcrise cu desinența *-i* la plural: *hoț* (sg.) – *hoț* (pl.) → *hoț* (sg.) – *hoț**i*** (pl.);

2) la substantivele și adjectivele feminine desinența *-â* va fi redată prin *-ă* la singular și prin *-e* la plural: *casâ* (sg.) – *casâ* (pl.) → *casă* (sg.) – *case* (pl.); *grasâ* (sg.) – *grasâ* (pl.) → *grasă* (sg.) – *grase* (pl.);

3) formele de genitiv-dativ reprimesc articolul hotărât care dispare în graiuri, astfel deosebindu-se clar de formele nearticulate de nominativ-acuzativ: *dinaintea uș**î*** → *dinaintea uș**ii*** (cf. *uș**â*** → *uș**ă***);

4) este restabilită opoziția dintre persoana 1 și 2 sg. la indicativ prezent: (*eu*) *lucrez* – (*tu*) *lucrez* → (*eu*) *lucrez* – (*tu*) *lucrez**i***.

Întrucât rostirea moale a consoanei *r* urmată de *i* asilabic, reflex al sufixelor latine *-arius*, *-erius*, *-(t)orius*, provoacă omofonia formelor de singular și de plural la substantivele (și adjectivele) masculine terminate în *-ar*, *-er*, *-tor* (*boi**e**r**ʲ*** (sg.) – *boi**e**r**ʲ*** (pl.)), acestea sunt literarizate după modelul: *boie**r*** (sg.) – *boie**ri*** (pl.).

În transcrierea literarizată dispar, de asemenea, fenomenele ce se datorează influenței reciproce a sunetelor în cuvânt sau în enunț, marcate de cele mai dese ori prin semne speciale în notația fonetică, dar care nu crează dificultăți de interpretare: *lîŋgâ* → *lângă*, *aŋ ◡ gătit* → *am gătit*, *aṇ ◡ luat* → *am luat*, *l-aṃ ◡ făcut* → *l-am făcut*, *dim ◡ bătrín**ʲ*** → *din bătrâni*, *într-õ ŝubắr* → *într-un ciubăr*, *ᵘop ◡ súti* → *opt sute*, *cîn ◡ an ◡ dát* → *când am dat*.

Reținem însă formele ce prezintă

– fonetisme atipice, accidentale, înregistrate izolat în anumite cuvinte: *pomânt* „pământ”, *fumeie* „femeie”, *sungur* „singur”, *pin* „prin”, *păr* „până” etc.;

– fonetisme etimologice: *mâne* „mâine”, *pâne* „pâine”, *câne* „câine”, *îmblă* „umblă”, *îmflă* „umflă”, *împle* „umple”, *întră* „intră” etc.;

– fonetisme arhaice, reprezentând etape de evoluție a limbii (cu excepția celor generale și colective pe arii mai largi sau mai restrânse, cum sunt *ḑ*, *ĝ*): *făninâ* „făină”, *ai* „ani” etc.

Se păstrează cazurile de eliziune și de sinereză atunci când sunt admise și de limba literară și nu crează ambiguități: *n-ari → n-are*, *di̯-acoló → de-acolo* (dar *l-amîndó*^{u}*â → la amândouă*).

Pentru unele apocope specifice vorbirii populare în tempo rapid se utilizează apostroful: *pîn ‿ la sînŝ →* ***pân'*** *la cinci*.

Sunt menținute, în mare măsură, particularitățile morfologice, morfofonetice și morfosintactice:

– variante morfologice de singular sau de plural ale substantivelor, unele datorate analogiei, altele reprezentând faze evolutive intermediare: *șoarec* și *șoarece*, *iepur* și *iepure*; *tone* și *toane*, *brațe* și *brațuri*, *mâni* și *mânuri*;

– schimbări de gen: *cartoafă*, *cartoafe* (fem.); *snop*, *snopuri* (n.);

– construcții analitice prepoziționale pentru exprimarea raporturilor de genitiv-dativ: *la tăiat* ***la*** *vie*; *i-o dat* ***la*** *mire*;

– procliza articolului hotărât *lu* (< *lui*) la genitiv-dativ, atât pentru substantivele masculine, cât și pentru substantivele feminine: *spune-i* ***lu*** *cioban*, *îl duc* ***lu*** *mama*;

– articolul posesiv-genitival invariabil *a*, inclusiv în formele numeralului ordinal: ***a*** *ei fecior*, *aștept* ***a*** *doilea rând*, *mama de-****a*** *doilea*;

– formele accentuate de dativ ale pronumelor personale amplificate cu particula deictică *-a*: *mia*, *ția*, *luia*, *lora*;

– formele conjuncte de dativ ale pronumelor personale (*mi*, *ți*, *i*, *ni*, *vi*, *li*), utilizate în graiuri ca forme libere, nelegate de verb: *n̓ fac → mi fac* „îmi fac";

– forma neaccentuată silabică de persoana a III-a singular masculin *lă* (*lâ*), echivalentă cu *îl*, *l*: *ți lâ daru̯iésc → ți* ***lă*** *dăruiesc*, *lâ védi →* ***lă*** *vede*;

– forma neaccentută a pronumelui reflexiv *se* (*sâ*, *s*-), întrebuințată atât pentru acuzativ, cât și pentru dativ (= *își*, *și*): ***s****-o rupt mâna* „și-a rupt mâna";

– folosirea pleonastică a pronumelor personale și reflexive: *l-am tăiet-****lâ*** *→ l-am tăiet-****lă***, *m-o scos-****mâ*** *→ m-o scos-****mă***;

– formele amplificate ale adjectivelor și pronumelor posesive: (*a*) *meia*, (*a*) *luia*;

– variantele populare ale pronumelor demonstrative, nehotărâte, negative: *aista* „acesta", *tăt* „tot", *cevai* „ceva", *nime* „nimeni", *nica* „nimic";

– modificarea tipului de conjugare a verbelor, în special variante oxitone de conjugarea a II-a pentru verbele de conjugarea a III-a: (*noi*) *torcem* „(noi) toarcem";

– forme de indicativ și conjunctiv prezent, ce se explică prin analogia cu alte forme verbale: (*ei*) *dău* „(ei) dau";

– forme sufixate de prezent la indicativ și conjunctiv, ca în limba veche: *trebuiește* „trebuie";

– forme nesufixate de prezent: (*el*) *sară* „(el) sărează";

– formele iotacizate ale verbelor: (*ei*) *puu* „(ei) pun", (*ei*) *se suu* „(ei) se suie", *să vă spu̯i* „să vă spun";

– omonimia formelor verbale de persoana a III-a singular și plural: (*el*/*ei*) *întâlnește*, (*el*/*ei*) *năvălea*;

– omonimia dintre forma de indicativ (și conjunctiv) prezent persoana I plural și forma corespunzătoare de imperfect la verbele de conjugarea I: *luam* „luăm”, *semănam* „semănăm”;

– forme populare și arhaice de perfectul compus: *o venit*, *au dat*, *au răsărit*;

– forme ale perfectului compus cu auxiliarul *a fi*: *după ce-i uscată* „după ce s-a uscat”;

– forme vechi de mai mult ca perfectul (forme scurte fără sufixul de plural *–ră* și forme perifrastice): *cântase* „cântaseră”, *am fost plecat* „plecasem”;

– forme populare și arhaice de viitor: *oi avea*, *am să vă spun*, *au a lua*;

– conjunctivul construit cu morfemul *şi* în loc de *să*: *şi nu vie* „să nu vină”;

– forma *să fibă* (*sâ îíbâ*, *sâ h́íbâ*) „să fie” – creație analogică după *să aibă*;

– participii cu *–ă* final în formele verbale compuse: *m-o dusă*;

– participii sincopate: *văzt* „văzut”;

– participiul arhaic *zmult* de la *a zmulge*, var. a lui *a smulge*;

– forme de conjugare specifice: (*î*)*i* „este”, *cură* „curge”, *dam* „dădeam”, *să ploaie* „să plouă”;

– variantele populare ale adverbelor: *amu* „acum”, *tucma* „tocmai”;

– forma masculină a numeralului ordinal pe lângă substantivul feminin: ***a doilea*** *casă*;

– numerale adverbiale aglutinate: *a dăura* „a doua oară” etc.

Se cere o remarcă specială cu referire la exprimarea categoriei determinării. Articolul hotărât *–l*, suprimat, de obicei, în vorbirea dialectală, nu apare nici în varianta literarizată a textelor, excepție făcând substantivele terminate în *-u*, de tipul *grâu*, care la forma hotărâtă sunt transcrise cu articolul notat între paranteze drepte. Pentru a evita confuziile, se renunță la *u* final, silabic sau nesilabic, ce apare în unele graiuri la forma nearticulată a substantivelor (*pămînt*^{u} → *pământ*). Astfel, opoziția de determinare este redată după modelul: *grâu* (neart.) – *grâu*[*l*] (art. hot.), *pământ* (neart.) – *pământu* (art. hot.).

Pentru a asigura inteligibilitatea textului, o serie de alte forme sunt întregite fonetic prin folosirea parantezelor drepte: *apă*[*i*], [*zi*]*ce* etc.

Tot cu ajutorul parantezelor drepte sunt introduse formele omise de vorbitori din anumite motive: *úna o lu̯at-o* → [*pe*] *una o luat-o*.

Unitățile lexicale dialectale sunt urmate de glosări, care facilitează înțelegerea textelor. Este vorba despre

– termeni specifici: *şalincă* [= *broboadă*], *o ţârică* [= *puţintel*], *poloboc* [= *butoi*];

– cuvinte folosite cu sensuri diferite de cele din limba comună, unele arhaice: *bătrân* [= *vechi*], *a mâna* [= *a conduce*];

– forme arhaice, întâlnite doar la nivel regional: *ai* [= *ani*], *fănină* [= *făină*];

– formele generale care au suferit modificări fonetice: *vo* [= *vreo*], *nică* [= *nimica*], *tuma* [= *tocmai*];

– forme specifice, aparținând diferitor părți de vorbire: *căsuri* [= *case*], *fibă* [= *fie*], *ţi* [= *îţi*], *nicăiurea* [= *nicăieri*], *a dăura* [= *a doua oară*], *dădăori* [= *de două ori*] etc. În această categorie includem și formele amplificate cu particule enclitice: *mia* [= *mie*], *cinevai* [= *cineva*], *câțivai* [= *câțiva*], *întâiaș* [= *întâia*].

Se știe că printre trăsăturile care individualizează subdiviziunile teritoriale ale limbii se numără și împrumuturile din limbile învecinate. Graiurile moldovenești de la est de Prut se caracterizează prin prezența mai mare a împrumuturilor din limbile rusă și ucraineană. Unele, de tipul *colhoz*, *sovhoz*, au pătruns în limba comună și figurează în dicționarele generale. Cele mai multe, însă, în diverse stadii de adaptare la sistemul limbii române, circulă pe arii restrânse. Anume acestea sunt însoțite de glosări (*seméi̯stfi* → *semeistfe* [= *familii*], *ploșcâdcâ* → *ploșciadcă* [= *teren*]), cele total neadaptate fiind prezentate în formă literalizată (*dostátușno* → *dostatușno* [= *suficient*], *svéjai̯a* → *svejaia* [= *proaspătă*], *varéṅi* → *vareni* [= *dulceață*]).

De regulă, glosarea se dă la prima întrebuințare a termenului într-un text, dar în anumite cazuri, pentru evitarea confuziilor, și la întrebuințarea repetată. De exemplu, *şi* – marcă a conjunctivului, pentru a fi deosebit de conjuncția coordonatoare *și*, este glosat de fiecare dată: *și* [= *să*] *nu vie*.

Varianta literarizată, utilizând alfabetul standard al limbii române, respectând normele ortografice și de punctuație în vigoare la ora actuală și incluzând explicații ale formelor dialectale, este mult mai accesibilă decât varianta transcrisă fonetic. Această modalitate de prezentare a textelor dialectale face posibilă utilizarea lor de către un spectru larg de cititori, inclusiv de cei neinițiați în domeniul dialectologiei sau nefamiliarizați cu transcrierea fonetică.

Referințe bibliografice:

1. AVRAM, Andrei. *Contribuții etimologice*. București: Editura Univers Enciclopedic, 1997, 268 p.

2. AVRAM, Andrei. Palatalizarea consoanelor și etimologia limbii române. În: *Studii și cercetări lingvistice*. 2014, LXV, nr. 1, p. 3-21.

3. MARIN, Maria. Probleme ale literarizării formelor și a textelor dialectale. În: *Lucrările celui de-al şaselea Simpozion Internațional de Lingvistică, București, 29-30 mai 2015, Secțiunea Masă rotundă*: *Probleme ale literarizării textului dialectal*.

București: Editura Univers Enciclopedic Gold, 2017, p. 219-225 [online]. Disponibil: https://www.diacronia.ro/ro/indexing/details/V4249/pdf [citat 16.03.2022].

4. MARIN, Maria, RADU Carmen-Ioana, RĂUȚU, Daniela, TIUGAN, Marilena. *„Harta sonoră" a graiurilor dacoromâne vorbite în afara graniţelor României*. Bucureşti: Editura Academiei Române, 2016, 179 p.

5. MARIN, Maria, TIUGAN, Marilena, *„Harta sonoră" a graiurilor şi dialectelor limbii române*. Bucureşti: Editura Academiei Române, 2014, 100 p.

6. MĂRII, Ion. Observații privind literalizarea sau literarizarea notației fonetice a formei cuvintelor. În: MĂRII, Ion. *Contribuții la lingvistica limbii române*. Cluj-Napoca: Editura Clusium, 2004, p. 70-78.

Notă: Articolul a fost realizat în cadrul proiectului de cercetare 20.80009.1606.01 *Valorificarea ştiinţifică a patrimoniului lingvistic naţional în contextul integrării europene*, Institutul de Filologie Română „B. P.-Hasdeu".